

Гетьман Д. І.

РИЗЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1921 РОКУ ТА ПИТАННЯ ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПОЛЬСЬКО- УКРАЇНСЬКИХ ВЗАЄМИНАХ

У статті розглянуто питання реституції культурних цінностей, передбачених Ризьким мирним договором 1921 року. Автор аналізує польсько-українські взаємини щодо реалізації умов Ризької угоди та їхній вплив на подальший процес повернення історико-культурних цінностей з РСФРР в Україну.

Питання реституції українських культурних цінностей стало одним із найактуальніших завдань незалежної України. Ця проблема активно почала висвітлюватися в сучасній історіографії, аналізуючи при цьому політику УНР, держави Павла Скоропадського, Директорії й частково УСРР. Студіювання аспекту міжнародних відносин сприймається переважно крізь призму взаємин України та Росії й майже не висвітлюється в стосунках з Польською Республікою.

У вітчизняній історіографії питання повернення культурної спадщини в україно-польських відносинах частково розглядалось у працях М. П. Гетьманчука, Д. Є. Складенка, І. Завади. Цінність даних праць полягає перш за все в залученні іноземної літератури, що є малодоступною українським науковцям [1]. Однак питання реституції не стали предметом всебічного й спеціального дослідження.

Мета даної статті полягає у висвітленні процесу повернення культурних цінностей в україно-польських стосунках, передбачених Ризьким мирним договором 1921 р., на основі українських архівних матеріалів; дослідженні перших кроків радянської України у формуванні власної державної політики реституції історико-культурного надбання українського народу.

На початку 1920 р. Україна опинилася в складній геополітичній ситуації. З одного боку, зусилля уряду УНР були спрямовані на те, щоб польська сторона визнала його легітимність і право на відновлення його влади в Україні. Водночас, умови Варшавського договору та військової конвенції для більшості українців були несподіваним і трагічним проявом позиції Симона Петлюри. Трагедія полягала у поділі території Галичини та Поділля між Польщею та Українською Народною Республікою.

З іншого боку, існувала Українська Соціалістична Радянська Республіка, яка займала абсолютно протилежну позицію щодо УНР. Стосунки між УСРР та РСФРР встановлювалися документом під назвою «Державні відносини радянської України і радянської Росії», опублікованим 21 лютого 1920 р., що підтверджував підпорядкування основних державних установ УСРР російському центру. Ця угода спрямовувалась на відновлення того ступеня підпорядкованості периферії центру, що юридично оформлювався угодою про «воєнно-політичний союз» [2]. Активність УСРР за цих умов обмежувалась центральними установами РСФРР. У цілому Українська Соціалістична Радянська Республіка повторювала дії Радянської Росії. Але існував феноменальний виняток утворення Наркомату закордонних справ УСРР на чолі з Х. Г. Раковським, що робило Україну дипломатичною одиницею на міжнародній арені. За цих умов конфлікт Польщі й УНР з РСФРР та УСРР був неминучий.

25 квітня 1920 р. наступ польських військ разом з формуваннями, підпорядкованими С. Петлюрі, ознаменував різке загострення відносин між обома сторонами, в яких до цього часу домінували непорозуміння та небажання йти назустріч. Війна стала неминучою. Проте в цій війні ознаки швидкого мирного врегулювання конфлікту проявились уже влітку 1920 р. з активізацією зовнішньополітичної діяльності Раднаркому та НКЗС УСРР.

22 липня 1920 р. Польща погодилася на переговорний процес, що розпочався в серпні цього ж року в Мінську. Від УСРР у переговорах брав участь М. Скрипник. Ситуація навколо переговорів була напруженою, оскільки сторони відстоювали діаметрально протилежні позиції. Російська сторона з мовчазної згоди представників

УСРР (Е. Й. Квірінга і О. Я. Шумського на правах рядових членів в російсько-українській делегації) висувала такі умови підписання прелімінарного миру і перемир'я, з якими рішуче не погоджувалась Польська Республіка. Польська ж сторона намагалася вкласти у запропоновані до розгляду матеріали максимальну кількість корисних для себе вимог, які пізніше знайшли б своє втілення у подальшому переговорному процесі та кінцевому документі [3].

Після п'ятих засідань та нарад конференції в Мінську (перша відбулася 17 серпня) переговори вирішено було перенести до Риги, де 18 березня 1921 р. було підписано Ризький мирний договір. Під ним підписалися представники Польської Республіки, РСФРР і уповноважені від УСРР Ю. Коцюбинський та Е. Квірінг. У договорі декларувалися гарантії дотримання принципів невтручання у внутрішні справи кожної зі сторін. На початку жовтня, за умовами Ризького договору, до Варшави виїхав представник УСРР - О. Я. Шумський, а з польської сторони послом в Україні було призначено графа Ф. Пулавського. Польська сторона намагалася домогтися присутності на переговорах делегації УНР, однак представники радянської влади не погодилися. Це був остаточний програш дипломатії Української Народної Республіки.

Першочерговим завданням, яке постало перед учасниками договору, була його практична реалізація: обмін військовополоненими, інтернованими, біженцями, подолання тяжких наслідків війни, реєвакація державного майна, виплата репарацій, повернення культурних цінностей. Ці питання регулювалися 26 статтями Ризького мирного договору.

Стаття XI регулювала питання повернення культурних цінностей:

1. РСФРР та УСРР зобов'язувалась повернути Польщі предмети, вивезені в Росію чи Україну від 1 січня 1772 р.:

а) будь-які військові трофеї - прапори, штандарти, військові знаки, зброю, полкові регалії, а також трофеї, взяті, починаючи з 1792 р., у польського народу під час його боротьби проти царської Росії за свою незалежність. Не підлягають поверненню тільки трофеї російсько-українсько-польської війни 1918-1921 рр.;

б) бібліотеки, книжкові, археологічні й архівні зібрання, твори мистецтва, предмети старовини, а також колекції та предмети, що мають історичну, національну, художню, археологічну, наукову та культурну цінність.

Зібрання та предмети мають бути повернені незалежно від того, за яких обставин і розпоря-

дження тодішніх властей вони були вивезені, а також незалежно від того, яким юридичним чи фізичним установам вони належали.

2. Вимоги про повернення культурних цінностей польського народу не поширюються:

а) на предмети, вивезені зі східних від кордону с Польщею територій, якщо буде доведено, що вони є складовою частиною української духовної культури й потрапили свого часу на територію Польщі не шляхом добровільним чи успадкування;

б) на предмети, що потрапили на територію Росії чи України добровільним шляхом чи успадкування, або були вивезені в Україну їх законними власниками.

3. Якщо у Польщі були віднайдені колекції чи предмети, зазначені в пунктах 1, 2, вивезені з Росії й України, за цей період часу, то вони підлягають поверненню.

Відповідно до статті XI Ризького договору УСРР та РСФРР зобов'язувались:

1. Передати Польщі вивезені з її території, починаючи від 1 січня 1772 р. до 1918 р. в часи російського правління на польських землях, що входили до складу Польської республіки - архівні матеріали, справи, документи, реєстри, мапи, плани, креслення законодавчих закладів, центральних, обласних та місцевих органів усіх міністерств, відомств та управлінь, а також самоврядувань, громадських та публічних закладів, оскільки вони належать сьогоднішній Польській Республіці, а фактично знаходяться на території Росії та України. Поверненню підлягали також вищезазначені предмети, які не могли бути розділені через територіальну належність.

2. Параграф 5 не поширювався на архіви, регістратури й т. п., що стосуються боротьби після 1876 р. колишніх царських властей з революційним рухом в Польщі, до спеціального договору між обома сторонами про їх повернення; на предмети, що становлять військово-секретні матеріали після 1870 р.

3. Договірні сторони погоджувались, що систематизовані, науково опрацьовані, завершено цілі колекції, що є основою скарбниць світового культурного значення, не підлягають руйнуванню. Якщо повернення якогось предмета порушувало б цілісність колекції, то за погодженням сторін, він міг залишитися на місці, за умови отримання еквівалента цього предмета, рівного за науковим чи художнім значенням.

4. Російська та українська сторони зобов'язувались реєвакувати в Польщу евакуйовані в Росію чи Україну примусово або добровільно з території Польської Республіки, починаючи з

1 серпня 1914 р. по 1 жовтня 1915 р., всі предмети, що належали державним органам, громадським установам, юридичним та фізичним особам.

5. Кожна зі сторін зобов'язується видати іншій культурні чи художні цінності, принесені в дар чи успадковані до 7 листопада 1917 р. громадянами або закладами іншої сторони, своїй державі чи її громадським, науковим, художнім установам, якщо даний акт здійснено в межах правового поля даної країни.

Якщо б у Польщі знайшлися предмети, перераховані у вищезгаданих пунктах, що були під територією в кордонах Росії та України, то Польща на та тих самих засадах зобов'язується передати їх Росії та Україні.

Ризький договір передбачав створення на паритетній основі спеціальної змішаної комісії, що мала складатись із трьох представників і необхідної кількості експертів від кожної зі сторін, з місцем перебування у Москві [4].

Таким чином, стаття XI Ризького мирного договору створювала законодавче та правове поле діяльності, формувала певну спрямованість, встановлювала рамки, в яких мали працювати сторони. Сторони намагались охопити якомога більшу сферу, врахувати майже усі варіанти повернення та пошуку культурних цінностей, однак, в цій статті діяла система противаг, так звані винятки, зроблені як польською стороною, так і російсько-українською. Параграфи 2, 6, 7 польська сторона вважала поступками для РСФРР та УСРР [5]. Радянська Росія ж вважала, що поступками з її боку було взагалі створення такого широкого кола питань для обговорення та повернення культурних цінностей Польщі [6].

Ставлення обох сторін до своїх вимог було різним. Польська Республіка вимагала повернення культурних цінностей. Російсько-українська ж сторона відстоювала позиції повернення, але й збереження того, що знаходилось на території України та Росії. В цьому виявлялись принципові розбіжності обох сторін.

Необхідно зазначити, що принцип складання договору та питання повернення культурних цінностей, запропоновані польською стороною, віддзеркалювали Версальську систему договорів, що передбачала лише часткове вирішення питань повернення культурних цінностей.

У цьому аспекті цікавими є статті 191-196 Сен-Жерменського договору, в яких ідеться про повернення Австрії актів, історичних документів, предметів старовини та мистецтва, предметів археологічного, наукового та історичного характеру, наукових бібліографічних матеріалів союз-

ним державам і, зокрема, Польщі. Стаття 195 передбачала створення комісії з трьох представників, яка мала вивчити питання щодо умов потрапляння певних предметів у власність Австрії. За Сен-Жерменським договором Польщі повертався лише золотий кубок короля Владислава IV, а питання стосовно всіх інших предметів мали вирішувати комісії. Крім того, Австрія зобов'язувалась гарантувати збереженість та безпеку усіх предметів у своїх сховищах протягом 20 років та надавала дозвіл науковцям союзних держав досліджувати власні сховища.

Позиції, окреслені в статтях Сен-Жерменського договору, пропонувалися польською стороною та вводилися частково в Ризький мирний договір. Однак ті вимоги, що не були юридично зафіксовані в ньому, неодноразово обговорювалися при його складанні та під час виконання [7].

Намагання Польської Республіки статтю XI Ризького мирного договору привести у відповідність до європейських аналогів, що успішно діяли в Європі після Першої світової війни, є зрозумілим. Однак Польща зустрілась з Радянською Росією, яка вже відчувала подих «капіталістичного оточення», тому запропонована система саме європейського типу ускладнювала майбутній переговорний процес. Уже під час обговорення зазначених питань польська сторона зауважувала, що робота з повернення предметів старовини та мистецтва в Росії проходить набагато складніше, ніж в Німеччині та Австрії, де існують схожі комісії [8].

Отже, стаття XI була компромісним варіантом у вирішенні питання повернення культурних цінностей між обома сторонами. Вона визначала повернення лише частки предметів, найголовніше було попереду - предметне, практичне обговорення та виконання статей договору. Саме на пошук та предметне обговорення покладалася Польська Республіка в майбутніх дискусіях з РСФРР та УСРР.

У березні 1921 р. Народний комісаріат закордонних справ УСРР приступив до виконання умов Ризького договору, а Народний комісаріат освіти отримав вказівку допомагати у виявленні та обліку польських культурних цінностей та майна, а також у підготовці списку евакуйованих в Україну з Царства Польського установ та відомств у роки Першої світової війни.

З метою координації зусиль щодо розшуку та повернення польських культурних цінностей українським урядом було створено українське управління у справах евакуйованого з Польщі майна, архівів та художніх цінностей. В листопаді

1921 р. українське управління, провівши попередні розвідки, змушене було звернути увагу на великі труднощі у реалізації статей Ризької угоди: велика частина цінностей загубилася, загинула, потрапила до приватних осіб, розпорошилася по багатьох українських населених пунктах. А ті предмети, що збереглися та були виявлені управлінням, зосереджувалися у містах, де вже на початку XIX ст. діяли приватні та перші державні музеї, бібліотеки, товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва губернського та повітового рівня (Київ, Харків, Полтава, Чернігів, Одеса та ін.).

Українське управління у справах евакуйованого з Польщі майна, архівів та художніх цінностей разом з комісією по виконанню реевакуаційних статей Ризького договору, що діяла в Одесі [9], навесні повідомили НКЗС УСРР про виконання значного обсягу роботи. Так було виявлено: в Київському університеті значну частину зібрань польських громадських та приватних книжкових колекцій, бібліотеку колишнього Кременецького (Волинського) ліцею (34 379 томів) та його нумізматичну колекцію; частину бібліотеки Віленського університету (7554 томів) з його нумізматичною колекцією; частину бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії (17 655 томів); частину бібліотеки Луцької та Уманської василіанських шкіл (863 томів). У Харківському університеті знайшлася значна частина польських книг, зокрема опис Королівства Польського та Великого князівства Литовського та частина документів Кременецького ліцею. В Київському музеї образотворчого мистецтва, Харківському художньому училищі та Одеському художньому училищі управління складо каталог «Полоників». Там були виявлені окремі твори мистецтва, надіслані Петербурзькою Академією мистецтв з числа вивезених з Польщі. Серед них були портрети князів Дмитра та Яреми Вишневецьких, короля Станіслава Августа, мармуровий бюст Сигізмунда III, срібний патронташ Т. Костюшка, нумізматичні колекції Домініка Радзивіла з Несвіжа та князів Чарторийських з Пуловського маєтку [10].

Українська сторона також намагалася розшукати архіви, що стосувалися колишнього Царства Польського. Так, у Київському історичному центральному архіві було виявлено ряд матеріалів Поморських земель, акти польською та латинською мовами Київського та Брацлавського воєводств, історичні матеріали латинської церкви на українських землях, архів київської казенної палати (1583 документів), архіви гірничої польської промисловості [11]. Виявлені матеріа-

ли, хоча й стосувалися історії Польщі, але питання їх повернення могло вирішитися лише шляхом предметного обговорення спеціальною польсько-російсько-українською комісією. Ця комісія мала утворитися за умовами Ризького договору та бути представницьким органом для координації усіх польсько-російсько-українських питань, передбачених ст. XI.

Восени 1921 р. було сформовано комісію, яка розглядала питання розшуку, збереження, реєвакуації та повернення культурних цінностей. Комісія стежила за реалізацією ст. XI Ризького мирного договору, але її метою не було створення списків, подібних до списків Культурної комісії, що діяла в 1918 р. в Українській державі і залучала до її складання українських експертів з різних галузей наук. Спеціальна змішана польсько-російсько-українська комісія зосереджувала свої сили на обговоренні та відстоюванні вже сформованих списків щодо польських предметів старовини та мистецтва. Засідання проходили у Москві, звідки на місця надходила інформація.

Комісія розпочала свою роботу в жовтні 1921 р. Вона ретельно вивчала вимоги польської сторони щодо повернення культурних цінностей. Предметне обговорення в комісії привело до того, що незабаром спеціальна змішана польсько-російсько-українська комісія представила списки предметів старовини та мистецтва, архівних матеріалів, що мали повертатися в Польщу не пізніше 15 грудня 1921 р., окремо російській та українській сторонам [12].

Необхідно зазначити, що у цей список вносилися доповнення, які потребували подальшого розшуку та виявлення польських предметів на території України. Такі доповнення виникали протягом усього існування комісії з 1921 по 1934 рр.

Польська Республіка вимагала від УСРР повернути:

1. Бібліотеку та колекцію колишнього Кременецького ліцею.
2. Частину архівних документів колишнього Волинського воєводства.
3. Архіви Варшавсько-Петровського гірничого округу.
4. Архівалій Варшавського фінансового архіву Царства Польського.
5. Колекцію предметів старовини та мистецтва, депозитів Польського товариства охорони пам'яток старовини в Києві.
6. Колекцію предметів старовини та мистецтва К. Браницького в маєтку Рось.
7. Колекцію інженера Л. Бішлегера, подаровану Польській Республіці [13].

Основна робота українських експертів на чолі з Д. Багалієм була зосереджена навколо вимог польської сторони щодо видачі бібліотеки та колекцій Кременецького ліцею. Ця робота тривала протягом 1922-1923 рр.

Навесні 1922 р. українська сторона отримала меморандум польської делегації з обґрунтуванням статусу Кременецького ліцею як суто польського навчального закладу.

Українська експертна частина спеціальної змішаної комісії, розглянувши та проаналізувавши аргументацію польського меморандуму, зауважила, що в 1805 р. на кошти приватних пожертвувань у корпусах колишньої Кременецької єзуїтської колегії було відкрито Вищу волинську гімназію [14], а оскільки гімназія була відкрита після поділів Польщі, то вона не може вважатись навчальним закладом Польської Республіки.

Доля Кременецького ліцею великою мірою залежала від російського адміністративно-територіального реформування, за яким у 1830-х роках Волинська губернія, а отже, й Кременецький ліцей увійшли до складу Київського навчального округу. Всі колекції ліцею, його бібліотека, яка на 1819 р. нараховувала 50 000 книг, понад 1500 інкунабул [15], нумізматична колекція Кременецького та колишнього Віленського університету увійшли до складу колекцій Київського університету Св. Володимира.

Даний аспект стосувався й вимоги польської сторони про повернення неопублікованих рукописів професора Кременецького ліцею В. Г. Бессера. Українська сторона зауважувала, що оскільки В. Г. Бессер був не лише професором Кременецького ліцею, а з часом і першим професором ботаніки Київського університету, то ця вимога теж не може бути виконана [16].

Польська делегація вимагала повернення частини архіву Едукаційної комісії. На жаль, українська сторона не змогла віднайти дані матеріали, оскільки вони під час евакуації Київського університету до Саратова були втрачені.

Проаналізувавши та вивчивши всю аргументацію польського меморандуму, українська сторона дійшла висновку, що підстав для передачі фондів ліцею Польщі немає.

Не менш складним виявилось питання повернення частини архівних документів, які стосувалися колишнього Волинського воєводства, архівів Варшавсько-Петровського гірничого округу, архівалій Варшавського фінансового архіву.

Для українських експертів змішаної спеціальної польсько-російсько-української комісії найскладнішим виявилось питання, пов'язане з на-

лежністю частини фондів Київського історичного центрального архіву. Експертна комісія на чолі з Д. Багалієм потрібну інформацію підготувала лише восени 1923 року. Вона стосувалася двох сторін діяльності Київського історичного центрального архіву: процесу формування фондів архіву та його значення як наукової, культурної та духовної спадщини українських земель та народу.

Досліджуючи хронологію формування фондів архіву, українські науковці дійшли висновку, що «волинські» книги, які польська сторона прагнула повернути, стосуються історії України XVI-XVIII ст. і не можуть бути віддані Польській Республіці. У висновках комісії також наголошувалось: «Вказані стародавні акти, вписані і зазначені судові книги важливі не тільки для історії тієї чи іншої частини Волині, яка сьогодні, за Ризьким договором, відійшла до Польщі, не тільки для історії всієї Волині і навіть Правобережної України, але й для історії всієї України» [17].

У травні 1923 р. польсько-російсько-українська реевакуаційна комісія, разом зі спеціальною змішаною комісією, на основі п. 9 ст. XI Ризького договору порушила питання про повернення Польській Республіці вивезених в 1915 р. в Одесу, Харків, Полтаву та Київ архівних матеріалів Варшавсько-Петровського гірничого округу. Російсько-українська делегація одразу відреагувала на ці вимоги й доручила розшук даних архівів Д. Багалію, але складність полягала в тому, що не було документальної інформації, як і коли ці матеріали «пересувалися» та де їх кінцевий пункт зберігання.

Аналогічна ситуація склалася і стосовно архівалій Варшавського фінансового архіву, на поверненні яких наполягав член польської делегації М. Людавський. Частина цих матеріалів у 1895 р. була надана для тимчасового наукового вивчення Харківському, Київському університетам та Московському археологічному товариству [18]. Серед цих архівних матеріалів значилися: люстрації староства Польського 1665 р., королівських земель (державних володінь) воєводства Волинського 1663, частина матеріалів ревізій Руського, Белзького та Волинського воєводств 1727 р., описи Ковельського староства 1556-1778 рр., Книшинського староства 1564-1775 рр., книга зборів Руського, Київського, Волинського та Брацлавського воєводств за 1566, 1569, 1571, 1578 рр. Ці матеріали не стосувалися повністю території Польської Республіки (за Ризьким мирним договором), однак за ст. XI, вони мали на них право, оскільки вони були час-

тиною історичного Фінансового Архіву Польщі при Варшавській казенній палаті. За російсько-українською стороною залишалось право копіювання даних матеріалів [19].

У процесі реалізації ст. XI Ризького мирного договору перед українською стороною, спеціальною змішаною комісією ставилося питання про видачу Польській Республіці колекцій, предметів старовини та мистецтва й депозитів Польського товариства охорони пам'яток старовини в Києві. Однак питання видачі колекції та депозитів було досить складним у практичній реалізації для УСРР.

Основна й найголовніша проблема, що існувала, - це знаходження польських предметів старовини. Пошук цих предметів мав здійснювати Київський губернський комітет охорони пам'яток старовини та мистецтва й Київський губернський політико-просвітній комітет ОГубполітпросвіти).

Результати пошуку були невтішними: «Склади, в яких зберігалися депозити Польського товариства під час громадянської війни були частково розграбовані натовпом, частково розібрані різними військовими організаціями...» [20].

Українській експертній групі було надано список, складений польською делегацією, в якому значились польські предмети старовини та мистецтва з приватних колекцій та збірок: Ясинського, Глуховського, Камінського, Мазаракі, Тізенгаузена, Прушинського, Славошенського, Собанських, Славінських, Яновських.

Голова Археологічної секції ВУАН, директор музею мистецтв ВУАН, професор М. Макаренко та завідувач музейно-виставкової секції Київської Губполітпросвіти А. Вінницький, на яких було покладено звітність перед спеціальною змішаною комісією, звітували про те, що велика частина предметів втрачена, а пошук збережених культурних цінностей в музейних фондах і на території України неможливий на даний час через відсутність в українських наукових колах знавців предметів старовини та мистецтва Польського товариства.

Те саме стосувалося колекцій предметів старовини та мистецтва К. Браницького та колекцій інженера Л. Бішлегера.

Київський губернський комітет охорони пам'яток старовини та мистецтва повідомив лише про наявність та збереження польських гармат XVII ст., вивезених після 1772 р. й просив про «залишення кількох дублетів гармат для київських музеїв як зразків польського зброярства». Поляки не заперечували за умови повернення тих гармат, що вони вимагали.

Український уряд у липні 1924 р. прийняв рішення про передачу Польській Республіці з Житомирського окружного архіву документів, що стосувалися волинської території, яка до неї відійшла. Для організації передачі архівних документів у Житомирі було створено спеціальну комісію у складі голови української експертної групи Д. Багалія, завідувача Київського Центрального архіву П. Токарева, представника окружного виконавчого комітету Т. Фусика, завідувача Житомирського окружного архіву С. Козлюка.

У березні 1929 р. ця робота була завершена. Уповноваженими з виявлення та розподілу архівних матеріалів, що зберігалися у Житомирі, з польської сторони були проф. Бялковський та Р. Оношко [21]. Саме вони отримали від представників української експертної групи всі матеріали, відібрані протягом 1924-1929 рр. в Житомирі. Крім того, в червні 1929 р. уповноваженим представникам польської сторони з Київського центрального історичного архіву за чотирма описами було видано справи з фондів «Варшавського навчального округу» (218 справ), «Холмської навчальної дирекції» (160 зв'язок), а також справи з Буцинського (83 справи і 80 книжок) та Ратенського поштових відділень (62 справи та 10 книжок).

Загалом з Житомирського окружного архіву та Київського центрального історичного архіву польській стороні було видано близько 15 500 справ, які стосувалися територій Польської Республіки та мали різну історичну й наукову цінність.

У 1923-1926 рр. губернський архів, досліджуючи в с. Ереміївці Черкаської округи церкву Успіння Божої Матері, знайшов ікону Богоматері. Після ретельного дослідження було встановлено, що ікона за своїм походженням польська. В березні 1926 р. за участі представників спеціальної змішаної комісії, генерального консула Польщі в УСРР, Укрцентрархіву, Політконтролю її передали Польщі [22].

Питання повернення польських культурних цінностей не могло не вплинути на зворотний процес повернення українських культурних цінностей. Ризький мирний договір передбачав повернення українських предметів старовини та мистецтва, що стосуються території України, на тих самих умовах.

У травні 1921 р. до Народного комісаріату закордонних справ УСРР було направлено лист Волинським губернським комітетом охорони пам'яток старовини та мистецтва, де йшлося про повернення частини військово-історичних укра-

їнських архівних матеріалів 1914-1917 рр., залишених в м. Рівно (850 ящиків) та м. Луцьку (неврахована кількість).

Представники Волгубкопису також вважали, що від Польської Республіки на основі ст. XI Ризького договору треба вимагати колекції Сангушків та Потоцьких, які мають величезну державну та наукову цінність для УСРР. Вони також порушували питання щодо повернення межових архівів, архівів судів та інших матеріалів з волинських земель, що відійшли до Польщі. Однак ці пропозиції суперечили польсько-російсько-українському договору, оскільки питання про повернення тих чи інших українських культурних цінностей, що знаходяться в Польщі, могло обговорюватися лише тоді, коли певні польські території ще були в межах УСРР. Ось чому питання про повернення українських предметів старовини та мистецтва з етнічних українських земель, які відійшли до польської держави, взагалі не ставилося українською стороною.

До того ж, саме УСРР змушена була віддавати з власних архівних установ метричні книги уїздів, судів, магістратів, ратуш, консисторій, приходів та книги Волинської казенної палати, переважно XIX-XX ст., Польському уряду. Процес передачі даних матеріалів було завершено в 1929 р. [23].

У серпні 1921 р. Народний комісаріат закордонних справ УСРР у справі реалізації статей XI, XV, XVI, XVII Ризького мирного договору спрямував представника від України, І. Г. Мефодіва, на територію Волині та Поділля для збирання матеріалів різного характеру. На нього поклалися надзвичайні зобов'язання входити в зносини з усіма громадськими та військовими організаціями з метою відшукання історичних документів, актів, архівів.

Однак процес пошуку інформації стосовно українських предметів, що залишилися на території Польщі й мали бути повернуті УСРР, не набув належного розвитку серед державних та громадських установ Радянської України. На нашу думку, це пояснюється кількома причинами. Найголовнішою була відсутність інформації про українські предмети старовини та мистецтва, які можна було повернути в умовах Ризького мирного договору. Він (договір) лімітував, обмежував можливості повернення українських культурних цінностей, однак сприяв у цьому процесі польській стороні. Іншою причиною, не менш важливою, була втрата Україною частини земель, і цінності й майно на цих землях, за умовами Ризького договору, ставали автоматично польськими. Кампанія з вилучення церковних ціннос-

тей, відсутність налагодженої системи охорони пам'яток та кваліфікованих кадрів у цій галузі, неймовірно великий обсяг роботи, який здійснювали губкописи, повіткописи щодо врятування нерухомих пам'яток, зумовлювали фрагментарність вимог української сторони до польської делегації. Ф. Шміт зауважував, що, ВУКОПИС та місцеві органи були настільки перевантажені роботою, спрямованою на врятування українських пам'ятників, яким загрожувала найбільша небезпека, що навряд чи мали час приступити до планомірної і систематичної роботи навіть з реєстрації, «наукове ж вивчення і дослідження пам'яток залишалось у сфері проектів і побажань» [24].

Ці вимоги також дуже залежали від ініціативності українських державних та активності українських громадських структур. У 1921 р. Харківський інститут сільського господарства та лісництва звернувся до НКЗС УСРР з проханням повернути з Польщі залишену там спеціалізовану бібліотеку, що була найбільшим зібранням з лісництва та господарства в Російській імперії.

На жаль, вимоги української сторони залишались поодиноким явищем на тлі вимог польської делегації. До 1929 р. УСРР практично завершила процес реалізації ст. XI Ризького мирного договору.

У 1927 р. була підписана радянсько-польська Генеральна угода про повернення Польщі культурних цінностей і розподіл архівів, які знаходилися в СРСР. Це стосувалося архівів Мінської, Волинської, Гродненської та Віленської губерній. Цей процес не був одностороннім. Уповноважений представник НКЗС СРСР при уряді УСРР порушив перед Польською Республікою питання щодо пошуку та передачі Україні архівів «Волинської православної Духовної Консисторії» в м. Кременці. Польська сторона не змогла віднайти зазначений архів у Богоявленському монастирі м. Кременця, куди, на думку українських науковців, він потрапив [25]. Остаточна спеціальна змішана комісія завершила свою роботу 18 квітня 1934 р., після підписання останнього протоколу про виконання пунктів Генеральної угоди.

Отже, Ризький мирний договір, підписаний 18 березня 1921 р. між Польською Республікою й РСФФР та УСРР, ознаменував завершення радянсько-польської війни. Умови, що висувалися та закріплювалися договором, на нашу думку, не враховували позиції УСРР: Радянська Росія та Польща відновлювали історичний поділ українських земель, Україна ж мала пристосовуватися

до тих умов, що були їй нав'язані попри дипломатичну та політичну активність НКЗС УСРР. Українська експертна група, що реалізовувала умови договору, складалася з української наукової еліти, яка діяла майже самостійно, незалежно від російського центру. Ця автономність

проявилася й у зустрічних вимогах УСРР щодо повернення українських історико-культурних цінностей з Польщі. Ініціативність та ентузіазм таких людей, як Д. Щербаківський, М. Макаренко, Ф. Шміт, Д. Багалій, Ф. Ернст та інших, була основою для відновлення процесу реституції.

1. *Гетьманчук М. П.* Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920-1939 рр. - Л., 1998; *Скляренко Д. Є.* Україна і Ризька мирна конференція (1920-1921 рр.).- К., 2000; *Завада І.* Ризький мирний договір й Україна.- К., 2000.
2. *Кульчицький С.* Комунізм в Україні. Перше десятиріччя (1919-1928 рр.).- К., 1996.- С. 277.
3. *Скляренко Д.* Вказ. праця.- С. 13.
4. Документи внешней политики СССР.- М., 1959.- Т. 3. - С. 618-642.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВОУ).- Ф. 4.- Он. 1 с.- Спр. 789.- Арк. 93.
6. Там само.- Спр. 744.- Арк. 272.
7. Там само.- Спр. 789.- Арк. 1-100.
8. Там само.- Арк. 45.
9. Там само.- Спр. 666.- Арк. 3.
10. Там само.- Спр. 745.- Арк. 24.
11. Там само.- Спр. 744.- Арк. 26.
12. Там само.- Спр. 742.- Арк. 9.
13. Там само.- Спр. 789.- Арк. 3-6; Ф. 14.- Оп. 1.- Спр. 104.- Арк. 11; Спр. 3.- Арк. 26; *Гетьманчук М. П.* Вказ. праця.- С.173.
14. Історія міст і сіл Української РСР: Тернопільська область. - К., 1973. - С. 370.
15. *Ельгорт В.* Кременець: Історико-краєзнавчий нарис.- Л., 1977.- С. 8-9; Історія міст і сіл Української РСР: Тернопільська область.- С. 370.
16. ЦДАВОУ - Ф. 4.- Оп. 1 с.- Спр. 789.- Арк. 3-6.
17. *Гетьманчук М. П.* Вказ. праця.-С. 175;
18. ЦДАВОУ- Ф. 14.- Оп. 1.- Спр. 3.- Арк. 26.
19. Там само.
20. *Ернст Ф.* Справа охорони пам'яток мистецтва й старовини в Києві // Хроніка-2000.- К., 2002.- № 51-52.- С. 389-392.
21. ЦДАВОУ- Ф. 14.- Оп. 1.- Спр. 898.- Арк. 1-3.
22. Там само.- Спр.187.- Арк. 14.
23. Там само.- Спр. 899.- Арк. 95.
24. *Шміт Ф.* Об исследовании и издании памятников древнерусского искусства // Наука на Украине.- 1922.- № 3. - С 130.
24. ЦДАВОУ - Ф.14.- Оп. 1.- Спр. 897.- Арк. 1.

D. Hetman

RIGA PEACE TREATY OF 1921 AND THE QUESTION OF THE RESTITUTION OF CULTURAL TREASURES IN THE POLISH-UKRAINIAN RELATIONS

In this article author examines the question of the restitution of cultural treasures provided by the Riga peace treaty of 1921. Author analyzes Polish-Ukrainian relations and tries to show the influence of them on the sequential process in Ukrainian SSR in the field of the restitution of historical and cultural treasures from Russian Soviet Federation.